

ПРИЧИНИ ЗРОСТАННЯ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ЕТНОРЕЛІГІЙНОГО ТЕРОРИЗМУ ТА ЕТНОРЕЛІГІЙНИХ КОНФЛІКТІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Осіпова М.Ю. (м. Запоріжжя)

Анотації

В статті дається аналіз сутності і напрямків етнорелігійного тероризму, причин його появи та наслідків; визначається значення глобалізації для етнорелігійного тероризму.

In the article the author analyses the essence and directions of ethnoreligious terrorism, reasons of its appearance and consequences; the value of globalization for ethnoreligious terrorism is determined.

Ключові слова

ЕТНОРЕЛІГІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ, ТЕРОРИСТИЧНА АГРЕСІЯ, ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ, ПОЛІТИЧНИЙ ТЕРОРИЗМ, НАЦІОНАЛІЗМ, ГЛОБАЛІЗМ

Мета статті:

- проаналізувати сутність і напрямки етнорелігійного тероризму;
- визначити причини зростання етнорелігійного тероризму;
- визначити шляхи подолання етнорелігійного тероризму та етнорелігійних конфліктів в умовах глобалізації.

Обговорення проблеми

Актуальність теми дослідження в тому, що у сучасному світі найбільше розповсюдженим і найбільше небезпечним є етнорелігійний тероризм. Саме він робить зараз найбільш негативний вплив на безпеку окремих країн і навіть цілих регіонів, примушує багато держав приймати екстренні заходи свого захисту, витратити для цього значні засоби, які вони могли б використовувати на рішення актуальних соціальних і гуманітарних завдань. Вогнища етнорелігійної терористичної напруги активно і різко дестабілізують обстановку в місцях їх прояву і, найголовніше, загрожують безпеці, життю, здоров'ю, гідності людей.

Згідно визначення ФБР (1999), тероризм – це незаконне використання сили чи насилля, направлене проти особистості чи майна, здійснюване групою чи індивідами, яка виходить за межі національних кордонів і направлена на залякування уряду, громадянського населення чи будь-яких складових для досягнення політичних чи соціальних цілей. Для цього визначення є характерним, що тероризм (1) пов'язаний із застосуванням сили, чи загрози силою, що виходить за межі національних кордонів, і (2) є «незаконним» використанням сили для досягнення політичних чи соціальних цілей [1, 861]. Ісламізм як радикальна ідеологія і глобальна політична течія має метою боротьбу з сучасною світською, переважно **західною цивілізацією** і встановлення всесвітнього **ісламського халіфату** – тоталітарної теократичної

глобальної держави, заснованої на нормах **шаріату** (ісламський закон – вчення ісламу про суспільне життя). Ісламізм є реакцією традиційної свідомості в ісламських країнах на проблеми, викликані модернізацією і вестернізацією в традиційних країнах.

Терористичне насильство здатні застосовувати представники будь-якої національності і віросповідання. У цьому не може бути сумнівів. Проте в даний час цей вид насильства в основному використовують ісламські екстремістські бойовики проти західного світу, іншими словами, традиції ісламської культури руками терористів намагаються протиставити західній цивілізації, яка шляхом глобалізації, у свою чергу, прагне нав'язати всьому світу власні цінності і спосіб життя, тому, звичайно, страждають звичні стандарти, символи і сенси мусульманства. Тому можна сказати, що має місце війна цивілізацій, але зрозуміло, в цьому не повинна сама ісламська релігія, в якій закликів до насильства можна знайти не менше, ніж, наприклад, в Біблії. Вся справа в особливому сприйнятті західних погроз деякими ультраекстремістськими ісламськими діячами, які готові відстоювати свої ідеали і уявлення будь-якими засобами.

У основі будь-якої релігії лежить віра в Бога, який єдиний для Всього суцього, але імен у нього багато, тому що людина завжди прагне узурпувати право на істину, у тому числі і в питаннях духовного життя. Але у будь-якому випадку дух всякої релігії засновано на пошані, любові і терпимості до всього живого. Православний богослов і філософ Павло Флоренський відзначав: «... якщо онтологічно релігія є життя нас в Бозі і Бога в нас, то феноменологічно релігія є системою таких дій і переживань, які забезпечують душі порятунок. Іншими словами, порятунок у найбільш широкому, психологічному сенсі слова є рівновага душевного життя» [2]. Ця рівновага ґрунтується, раніше за все, на вірі в добро, любов, категоричному імперативі глибокої моральності, які містяться в тому або іншому релігійному ученні, дозволили їм пройти через пласт часів і доль народів. Заповідь «Люби ближнього твого, як самого себе» є, з дуже незначними варіаціями у формулюванні, основним принципом, загальним для християнства, і для ісламу, буддизму, даосизму, іудаїзму, конфуціанства.

Те, що сучасний етнорелігійний тероризм - це війна (або м'якше, конфлікт) цивілізацій, переконує сам характер деяких нападів ісламських екстремістів, які носять чисто символічний характер. Такі, наприклад, атаки 11 вересня 2001 року на будівлі Всесвітнього Торгового Центру в Нью-Йорку і Пентагону у Вашингтоні: перші з них є символом економічної, фінансової могутності західного миру, особливо США, а Пентагон - військового. Зрозуміло, що жодна з цих атак не замислювалася злочинцями як нанесення реального збитку економіці або озброєним силам, вони носили головним чином психологічний характер. Навряд чи терористи замислювалися про любов до «ближнього свого». Так, вони, безумовно, когось любили, але вони не

любили «ближнього свого», у них свій, абсолютно інший від істинно релігійного, світ цінностей. І дуже вірна, в контексті міркувань, думка Еріха Фромма про те, що «людина, що любить тільки одну людину і що не любить «свого ближнього», насправді бажає покорятися або панувати, але не любити. Крім того, якщо хтось любить ближнього, але не любить самого себе, це доводить, що любов до ближнього не є справжньою» [3]. На ідеології ісламізму заснована політична практика тисяч сучасних радикально ісламістських організацій. Найбільш відомими і впливовими серед них є «Брати-мусульмани»; «Аль-Каїда»; «Хізбут-Тахрір»; «Хамас»; «Талібан». Ісламізм тісно співпрацює з ісламськими сектами, що проповідують повернення до початкового ісламу, - ваххабітами і самефістами.

Взагалі терористична агресія ісламських екстремістів на різні об'єкти в західних країнах або об'єкти, що належать до цих країн, часто нагадують дії сільського бідняка проти багатого сусіда, коли він підпалює його будинок тільки з однієї заздрості. Бідняк зазвичай міркує так: він бідний не тому, що ледачий, не любить працювати і не має успіху в справах, а тому, що його обирає багач і за його рахунок насолоджується життям. Тому підпал його будинку або нанесення іншого збитку досконало справедливо. Проте бідні не тільки ісламські країни, навпаки, серед них є дуже багаті, представники яких активно беруть участь в тероризмі, зокрема, допомагають фінансами. Тут теж діють заздрість і ненависть, що продиктовані протестом проти проникнення в традиційну ісламську культуру орієнтації і способу життя західного миру. Але навіть облік і цього дуже важливого чинника не дозволяє в повному об'ємі пояснити, чому на даному етапі всесвітньої історії іслам такий агресивний. Думається, що справа зовсім не тільки в рівні матеріального достатку того або іншого народу, хоча це не може не бути дуже значущим. Як свідчить аналіз, з кінця 1980-х р. все більший вплив отримує ідеологія **радикального політичного ісламу**. Тим часом ми бачимо, що країни культури буддизму та індуїзму не проявляють агресії відносно західного світу, більш того, деякі з них стають самі жертвами терористичних атак мусульманських бойовиків. Очевидно, наукове рішення проблеми полягає в тому, що буддизм, індуїзм і християнство значно «старіші» релігії, ніж іслам. Ці три релігії вже давно самоідентифікувались, а іслам ще не встиг це зробити. Тому можна сказати, що процес його самоідентифікації, пошуку свого місця в дуже строкатій і мозаїчній картині світу достатньо складний і суперечливий, він може викликати страждання. Це породжує потребу захиститися від дійсних або уявних ворогів при очевидному нерозумінні того, що ворогів треба шукати і, так би мовити, всередині самого себе, в своїх внутрішніх суперечностях і недоліках. Але це, як показує досвід, зробити дуже важко, оскільки аналіз самого себе може бути надзвичайне хворобливим.

Добро творче, воно об'єднує людей, воно озброює їх вірою в світле майбутнє не тільки для тіла, але і для душі. Проте світ не складається з одного добра. Зло має в світі місце, тому що людина недосконала, не дивлячись на ті успіхи, наукові відкриття і технічні досягнення, які були досягнуті людством. Цю думку ясно зафіксував Еріх Фромм в праці «Психоаналіз і релігія»: «Ми створили чудові речі, але не змогли зробити з себе істот, які були б гідні величезних зусиль, витрачених на ці речі. У нашому житті немає братерства, щастя, задоволеності; це - духовний хаос і мішанина, близькі до божевілля». І цю недосконалість людина достатньо часто прикриває боротьбою за віру, за чистоту релігійних догм. В тій чи іншій мірі це характерно для більшості світових релігій. Хрестові походи, релігійні війни, вогнища інквізиції - частина історії світової цивілізації [4].

Етнорелігійний тероризм і міжнаціональні конфлікти в цілому представляють величезну небезпеку для долей народів СНД. Довгострокова мета ісламістів – створення всесвітнього халіфату. Найважливішими середньостроковими політичними цілями ісламістів слід вважати захоплення влади в ключових ісламістських країнах: **Пакистані**, який володіє ядерною зброєю; **Саудівській Аравії**, що контролює святині ісламу і нафтові ресурси, що живлять Західну економіку; **Єгипті** – найбільш впливовій і великій арабській країні. Короткострочні політичні цілі: **теракти**, направлені на прозахідні уряди мусульманських країн, а також столиці західних держав; пропаганда ісламського образу життя і необхідності боротися проти прозахідних урядів в ісламських країнах. Ісламісти користуються широкою підтримкою у батьох ісламських і західних країнах.

Чеченська війна, найзначніше національне протистояння, за всю історію СРСР і Росії продовжує приголомшувати суспільство, його погляди на себе і свої перспективи, примусили переглянути деякі сталі уявлення про можливості влади і народу. Тим часом національні конфлікти і породжуваний ними націоналістичний тероризм цілком можуть бути розглянуті в руслі конфліктології національних відносин, порівняно молодій науковій дисципліні, яка стала розвиватися в нашій країні з кінця 80-х років. Для наукового аналізу змісту і причин національного протистояння необхідно вирішити деякі загальнотеоретичні питання.

Перш за все, потрібно відмовитися від ряду тих, що були до цього, таких стереотипів, як уявлення про скороминущий характер відчуття етнічної приналежності і націоналізму, що зростає на його ґрунті, про їх обмеженість вузькими історичними межами і рівнем суспільного розвитку. Потрібно також відмовитися від погляду на можливість змін національного характеру відповідно до змін зовнішнього матеріального середовища. Національний характер є стійким поєднанням соціально-психологічних, духовних і етичних особливостей даного етносу або нації, що історично склалися.

Ці особливості засвоюються шляхом виховання і щоденного спілкування, вони обумовлюють типову поведінку народу в цілому і окремих його представників, носіїв етнічних установок і світосприймання; вони виявляються в системі відносин народу до самого себе, окремих представників даної або іншої нації або етносу, до загальнолюдських цінностей, до природи, світу в цілому і т.д. Природно, національний характер однозначно не визначає характер індивіда і його поведінку. Національний характер пов'язаний з історичним, і зокрема, незгадуваним, несвідомим колективним досвідом, іноді тисячолітнім, даної нації або етносу; точніше - він породжений ним, може бути названий духом або душею нації (етносу) [5].

Такий характер стабільний, але і пластичний, що пристосовується до нових умов, але саме пристосування зовсім не свідчить про істотну зміну самого етноутворення. Можуть, як і у окремої людини, коректуватися реакції на зовнішні стимули, що часто створює ілюзію змін названих вище рис. Дуже важливо враховувати, що зовнішні соціальні умови мають порівняно слабкі можливості дії на серцевину національного (або етнічного) духу, якщо розуміти під ним те, що виникає в результаті функціонування колективного несвідомого за архетіпічними механізмами.

Користуючись термінологією Е. Дюркгейма, можна говорити про «механічну солідарність» людей одного народу, засновану на кровній спорідненості, спадковій релігії, спільності культури і т.д. Проте важко сказати, які чинники - економічні або духовні - більшою мірою забезпечують вказану солідарність. Абсолютно очевидно, що при матеріальному достатку, що більш менш задовольняє дану націю (або етнос), духовні, культурні чинники стають більш ефективними. Але, якщо настає пора економічного розорення, люди даної групи, щоб вижити, спрямовуються в інші краї, починають жити серед інших народів. Це може привести навіть до повного зникнення народу. Але далеко не всі можуть адаптуватися на новому місці і починають протестувати проти суб'єктивно неприйнятних для них нових умов, причому протест може приймати характер насильства, навіть терористичного [6].

Одним з парадоксів, що породжує націоналістичний етнорелігійний терор, є те, що націоналісти дуже гостро реагують на всі образи, дійсні або уявні, які заподіяні їх нації, але вони зазвичай абсолютно бездушні до тих принижень і образ, які чиняться, часто ними ж, по відношенню до інших націй і їх представників. Можна сказати, що, як і у багатьох осіб з розладами психіки, у націоналістів відсутня самокритика. Тому не можна чекати розсудливого, доброзичливого, так би мовити загальнолюдського відношення одних націй до інших, якщо між ними існує конфлікт. Відсутність самокритики може виявитися і в тому, що жоден націоналіст не визнає, що його етнос або нація об'єктивно ще недозріли для суверенної державності. Точно також кожен націоналіст переконаний, що

культура його етнонаціональної групи вища, краще, досконаліша за будь-яку іншу, а тим більше за ту, з якою є конфлікт. Тим часом число національних груп з такими претензіями набагато більше, ніж кількість можливих життєздатних держав. Положення завжди дуже ускладнюється тим, що представники різних народів і рас в значній більшості країн, а в нашій особливо, перемішані найхимернішим чином. З цього виходить, що територіальна політична одиниця може стати етнічно однорідною, якщо будуть винищені, вигнані або асимілюють інші. Держава, яка не захоче вигнати або знищити іногородців, може бути оголошена ворожою зі всіма обставинами, які звідси виходять. Зокрема, негативне відношення до неї здатне породити політичний тероризм, який здійснюватиметься разом з націоналістичним.

Претензії нації, а іноді і церкви, до держави можуть бути самими різними і дуже часто цілком обґрунтованими. Франко і його кліка тероризували басків, як тільки могли обмежували їх права і намагалися знищити їх культуру, тобто саму основу існування народу. Відповіддю було справедливий і лютий опір, але баскський тероризм продовжується і зараз, в демократичній Іспанії, коли всі вимоги басків, окрім надання ним повній незалежності, задоволені. Тому їх тероризм цілком обґрунтовано засуджується, але спиратися тут на одні моральні міркування навряд чи достатньо. Своя держава баскам необхідна для того, щоб не бути залежними від центральної влади.

В сучасних умовах ескалація терористичної діяльності екстремістських організацій зростає; ускладнюється їх характер, зростає антигуманність терористичних актів; тероризм стає після 11 вересня 2001 року організованою силою світового масштабу; боротьба проти тероризму вже розглядається як особлива форма **Третьої** світової війни.

Причини зростання тероризму:

- зростання кризових явищ;
- послаблення контрольної-регулятивної функції політики, особливо держави;
- недостатня здатність держави і всієї світової спільноти регулювати складні соціально-політичні процеси;
- швидка зміна різних ідеалів і цінностей, включаючи їх девальвацію;
- активізація ультрарадикальних сил використати слабкість політичної влади;
- пошуки найкоротших шляхів до політичних цілей.

Центральним елементом тероризму є терористичний акт, що переслідує як конкретні цілі (вбивство політичного лідера, вибух в місцях накопичення населення), так і більш загальні, іноді символічні цілі (вимога відокремлення Чечні від Росії, створення палестинської держави тощо). Реально сам терористичний акт не дає досягнення декларованих цілей, це тільки засіб демонстрації терористами своїх вимог і можливостей. Суб'єктом тероризму можуть виступати як окремі

особи (як правило фанатики-екстремісти), **спеціалізовані терористичні організації** (типу організації «Ель Кайда», створеною У. бен Ладеном) і **держави** (деякі ісламські країни, Афганістан при режимі талібів).

Особливе місце в кризовій проблематиці сучасного світу займають **етнорелігійні конфлікти**, в основі яких лежить намагання будь-якого етносу (тобто живої самоорганізуючої системи) до **самозбереження**. Більшість сьгоднішніх міжнародних конфліктів детермінується саме **расовими конфліктними настроями**. Економічні інтереси є лише спонукальними причинами розгортання локальних протистоянь, тоді як основна маса емоційної енергії поступає з **глибини психіки**, де править бал **етнічна складова** соціальних і індивідуальних характерів [7].

Глобалізація є невід'ємним процесом людського життя і необхідним результатом багатьох досягнень науки, техніки, комунікацій. Вона приносить нові цінності і знання в культуру, в той же час **глобалізм** являє собою ідеологію, через яку Захід часто намагається нав'язати свої цінності та ідеї іншим народам світу. **Глобалізм** як загальний термін охоплює вестернізацію і американізацію. Разом з тим процеси глобалізації відкривають для релігій, зокрема ісламу, наступні можливості: 1) краще взаєморозуміння релігій; 2) розвиток культур та їх релігійного виміру; 3) знання сильних і слабких сторін кожної релігії у порівнянні з іншою; 4) потреба знайти моральне вирішення для проблеми забруднення оточуючого середовища, що робить необхідною релігійну діяльність; 5) увага до релігійної культури замість інтересу до іноземної культури, яка раніше вважалася кращою; 6) можливість участі в глобальній діяльності і донесення до кожного релігійного послання через посередництво нових технологій; 7) розвиток релігій через створення кращого світу; 8) можливість активної участі в суспільствах, що відійшли від атеїстичної практики; 9) відродження релігійного життя; 10) формування плюралістичного відношення до науки, ідентичності і культури; кращого розуміння інших культур і цінностей. Поряд з новими можливостями **глобалізація** несе в собі багато загроз: 1) культурний імперіалізм; 2) руйнування старих традицій впливової західної культури; 3) руйнування звеличених цінностей; 4) загроза культурної і психічної безпеки; 5) культурний вплив найбільш сильних країн над іншими культурами з метою культурної **синхронізації**; 6) розповсюдження злочинів і руйнування релігійних перешкод на шляху до занепаду; 7) руйнація широкого спектру можливостей для інших народів по ініціативному вирішенню політичних, екополітичних і екологічних проблем; 8) вплив релятивізму і послаблення всіх зв'язків сучасної людини; 9) несанкціонований контроль і вплив мислення зі сторони засобів масової інформації та інформаційних технологій; 10) нав'язування західних цінностей та ідей, особливо американських; 11) нав'язування ідей, що привели в ХХ столітті до фашизму, расизму і націоналізму тощо. **С. Хантінгтон** в доробку «Зіткнення цивілізацій»

підкреслює відмінності між культурами і цивілізаціями, оцінює **як конфліктні відносини** ісламу та ісламської цивілізації з неісламським світом. В дійсності **культури і цивілізації** – різні складові глобальної структури людства. Вони є несуперечливими частинами хаотичного організму, але складовими елементами всесвітньої культури людства, пов'язаними одна з одною. Тому спроба розділити їх і **помістити** на протилежні сторони нереалістична. Різні культури і цивілізації є не джерелом конфліктів і війн, а факторами, що об'єднують людей навколо гуманістичних, етичних та художніх цінностей [8].

Висновки

1. В деяких сферах глобалізація стала благом для ісламу. Мусульманські вчені повинні отримати користь від такої ситуації і намагатися відіграти активну роль в наступних сферах: 1) забезпечення **міжрелігійного діалогу** з метою взаєморозуміння релігій; 2) розвиток релігійних підходів; 3) забезпечення взаємної поваги релігій; 4) створення глобальної надії на кінцеву перемогу добродійності та релігійних цінностей з доктриною спасіння; 5) об'єднання з іншими релігіями проти загроз глобалізації; 6) присутність в економічних, політичних, культурних процесах глобалізації для забезпечення верховенства вищих людських цінностей.

2. Іслам не обов'язково суперечить глобалізації – при умові, що теорія і практика глобалізації будуть етнічними, гуманітарними, егалітарними, справедливими. Глобалізація по своїй суті не є ні релігійним, ні антирелігійним процесом. Тому було б невірно протиставляти глобалізацію ісламу чи будь-якій іншій авраамічній релігії, наприклад, іудаїзму чи християнству.

3. По своїй природі іслам є релігією, що охоплює всі раси, етноси, мови, держави і країни. Він не є закритою плеємною, общинною чи національною релігією, замкненою вузькими кордонами. Це глобальна релігія, що має глобальні **етнічні цілі**; тому іслам не намагається протиставити глобалізації альтернативні соціальні процеси. Розглядати іслам як загрозу таким суспільним явищам, як модернізація чи глобалізація, як це роблять на Заході, чи уявляти його перешкодою на шляху сучасного соціального прогресу означає сприймати іслам як ідеологію чи політичну систему, що не відповідає дійсності. Можливо, економічні, технологічні і культурні наслідки глобалізації будуть ризикованими, чи навіть руйнівними, проте підйоми і падіння глобалізації повинні перевірятися за допомогою **етичних принципів** релігії (зокрема, ісламу).

4. Іслам не є супротивником глобалізації, проте, можливо, багато традицій всередині ісламського світу будуть сприяти її супротиву між ісламом і традиціями багато відмінностей. Складно говорити про єдиний згуртований і одноманітний ісламський світ. В ньому існують різні типи культур і стилів життя, так як релігію неможливо оцінювати на основі традицій і політичного вибору прихильників. Навіть суспільства, що

зберігають дискримінацію (особливо жінок) на основі релігії, догматично відкидаючи наукові досягнення і зберігаючи монархічні, феодалські чи олігархічні системи правління, вважають істинними послідовниками ісламу.

5. В цілому слід відмітити, що етнорелігійний конфлікт – це неминучий і нездоланий фактор становлення нових суспільних систем, їх сучасної трансформації, спосіб укорінення нових взаємовідносин, формування нових ідентичних, демократичних норм громадянського суспільства в національно-етнічній сфері. Необхідно ефективно виявляти етнорелігійні конфлікти шляхом аналізу закономірностей цивілізаційного врегулювання («зняття») суперечностей, спираючись на так-звані крос-етнічні та крос-національні підходи, формуючи нове концептуальне бачення етноконфліктології **стосовно ідентифікації** та ідентичності (етнічної, регіональної, національної, подвійної, маргіналізованої) тощо; **стосовно інтеграції** як явища, що протистоїть асиміляції та вказує на спосіб обміну досвідом, цінностями, моделями поведінки – з позицій рівності та співучасті, адже інтеграція – це постійний соціокультурний процес, у ході якого і виникає громадянська активність у всіх сферах суспільного життя – економічній, соціальній, політичній та етнонаціональній (духовно-культурній).

6. Необхідно розробити нову концепцію **полінаціональної держави** або держави з багатонаціональним складом населення, в основі якої має бути відхід від тези «кожній етнічній групі – своя держава», тобто перейти від уявлень, що окремо взята етнічна група – єдине легітимне джерело державної влади, перейти до поняття «держави як полікультурного, поліетнічного утворення», яке зберігає в собі відмінності, не «змішує», тим більше, не нівелює етнокультурні одиниці; сприяти попередженню конфліктів шляхом усунення їх причин з тим, щоб кожний брав активну участь в ендегенному розвитку свого суспільства.

Перспективи подальших досліджень – дослідження проблем національно-державного будівництва, звернувши особливу увагу на глибокі взаємозв'язки державотворення та націотворення, класифікацію державотворчих факторів з акцентом на етнонаціональні, політикоправові, культурологічні та конфліктогенні фактори підвищення ролі соціально-правової держави в цих процесах; аналізу специфічної соціальної закономірності – динамічної взаємодії етнонаціональних та політикоправових явищ.

Джерела

1. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред.: И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. – М. – СПб. – Н-Й.: ИЦ «ЕЛИМА»; ИД «Питер», 2006. – 1160 с.

2. Флоренский П.А. Вступительное слово пред защитою на степень магистра книги «О Духовной Истине» // Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. – М.: Политиздат, 1990. – Т.1 (II).
3. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов/ Сост. и общ. ред. А.А. Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1990.
4. J.L. Payne, Why Nations Arm, pp.125, 127.
5. Современная этнопсихология: Хрестоматия / Под общ. ред А.Е. Тараса. – Мн.: Харвест, 2003. – 386 с.
6. Аклаев А.Р. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент: Учебное пособие. – М.: Дело , 2005.
7. Воронкова В.Г. Філософія. – К.: Вид-во «Професіонал»; 2004. – 464с.
8. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; Пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. - 603, [5] с. – (Philosophy).

Стаття надійшла 07.09.2007 р.